

ПРИНЦИПИ ВИВЧЕННЯ РИТОРИКИ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ

Сьогодні в суспільстві існує запит на теоретичні знання і практичні навички спілкування, правила поведінки, мистецтво діалогу, адже без цього людині важко досягнути успіху в будь-яких видах життєдіяльності. Життя потребує фахівців, що володіють високою комунікативною культурою, етикетними нормами поведінки, і система освіти має відповідно реагувати на нагальні суспільні потреби.

Пріоритетним напрямом модернізації шкільної мовної освіти є введення в навчальний процес курсу практичної риторики, оскільки до цієї науки останнім часом виник суспільний інтерес, що пояснюється всезростаючою потребою суспільства в умінні вправно володіти словом (М. Пентилюк). Риторична освіта є одним із найбільш важливих і перспективних сучасних лінгводидактичних напрямів (Н. Голуб). Українська освіта, за словами В. Федоренка, поступово еволюціонує в бік риторизації процесу навчання української мови та літератури.¹ Останнім часом у фахових журналах з'явилося чимало публікацій авторських програм вивчення риторики в школі: програма факультативного курсу для профільних класів «Етика ділової документації» (С. Коваленко); програма факультативного курсу «Сучасна риторика» (С. Коваленко); програма гуртка «Живе слово» (А. Ляшкевич); програма пропедевтичного курсу «Вступ до риторики» (М. Степанюк); програма факультативного курсу «Історія світової риторики» (В. Федоренко) тощо.

Наведені факти свідчать про закладання методичних традицій плекання риторичних здібностей молодих поколінь. Однак, виникає суперечність: компетентнісний підхід визнано стрижневою, базовою ідеєю реформування навчально-виховного процесу в сучасному освітньому середовищі, проте лише у слухачів факультативних курсів, спецкурсів і відвідувачів гуртків пропонується цілеспрямовано формувати риторичну компетентність. На нашу думку, назріла нагальна необхідність залучення всіх учнів загальноосвітніх шкіл до вивчення риторики як систематичного чи елективного курсу. Не викликає сумнівів, що формування компетентності особистості – довготривалий процес, який може тривати протягом життя. І шкільні роки мають бути включені в процес компетентнісного становлення людини. Опанування учнями шкільної риторики як обов'язкового систематичного навчального предмету стане запорукою цілеспрямованого формування їхньої риторичної компетентності.

Підґрунтям наукової розвідки є праці В. Аннушкіна, Б. Бобильова, О. Волкова, Н. Голуб, Н. Іпполітової, І. Калмикової, С. Коваленка, О. Когут, І. Кропивко, З. Курцевої, Т. Ладиженської, Л. Нечволод, Г. Онуфрієнко, О. Орлова, В. Парашич, М. Пентилюк, Ю. Рождественського, Г. Рузавіна, Г. Сагач, Н. Сивкової, Л. Скуратівського, В. Федоренка, О. Чувакіна та ін.

Мета цієї статті – окреслити низку специфічних принципів шкільної риторики, цілеспрямована реалізація яких в поєднанні із загальнодидактичними та

¹ Федоренко В. Відродження традицій українського красномовства : риторичний аспект вивчення української мови та літератури в школі крізь призму Всеукраїнського семінару методистів обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти / Валерій Федоренко // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2008. – № 5 (68). – С. 6.

методичними (частково дидактичними) принципами стане запорукою формування риторичної компетентності шкільної молоді; ілюструвати комплексну взаємодію принципів вивчення риторики в школі.

На сьогодні в Україні виходить друком значна кількість посібників з риторики для загальноосвітніх навчальних закладів, автори яких (С. Коваленко, О. Когут, Л. Нечволод, В. Паращич та ін.) наголошують, що курс риторики в школі – предмет практичного спрямування.¹ Це твердження не викликає сумнівів, і тому провідним принципом шкільної риторики визначаємо **принцип практичного спрямування**.

Н. Сивкова² розробила модель культури спілкування, яка має вигляд ланцюжка елементів, кінцевою ланкою якого є риторична компетентність. Центром моделі автор визначила позитивні форми взаємодії (партнерство, співробітництво, співдружність). Подібна ідея змогла б знайти місце в шкільному курсі риторики за умови організації навчального процесу за **принципом позитивної педагогічної взаємодії** в русі від мети до результату із залученням різноманітних дидактичних засобів. До поняття «позитивна педагогічна взаємодія» відносимо також співтворчість як «...спільне творче вирішення проблем удосконалення мовленнєвої культури».³

Процеси демократизації, які нині активно розгортаються в суспільному житті й у системі освіти України, передбачають обмін думками сторін, виявлення плюралізму поглядів, полемічної культури людини. До інтелектуальних цінностей світової культури відносять мистецтво діалогу. Означений підхід вважаємо за доцільне застосовувати і в шкільній риторичній діяльності. Ґрунтуючись на висновках Н. Голуб та Г. Рузавіна,⁴ вивчення риторики в загальноосвітній школі пропонуємо здійснювати за **принципом гармонізуючого діалогу**. Оптимальна діалогічність на уроках риторики сприятиме об'єднанню учасників дидактичної та комунікативної взаємодії, злагодженості їхніх стосунків, буде запорукою результативності спільних дидактичних і комунікативних зусиль.

У світлі парадигмальних антропоцентристських тенденцій сучасної філології досліджував риторику О. Чувакін. Науковець дійшов висновку, що смисловим центром риторики виступає «фігура Homo Loquens, homo verbo agens».⁵ Подібні твердження висловлювали Т. Ладиженська та Н. Іпполітова:⁶ у центрі сучасної шкільної риторики – людина, що навчається. Окрім того, О. Чувакін дослідив аксіологічний аспект вивчення риторики, розробив комунікативну модель риторики, яка, на переконання автора, потребує аксіологічного контексту, відповідно до чого

¹ Коваленко С. М. Сучасна риторика : навч.-практ. посібник / Сергій Коваленко. – Тернопіль : Мандрівець, 2007. – С. 4. ; *Основи ораторського мистецтва : практикум* / [уклад. О. І. Когут]. – Тернопіль : Астон, 2005. – С. 3. ; *Нечволод Л. І. Риторика : зб. навч. і контрольних вправ та завдань : 10-11 кл.* / Л. І. Нечволод, В. В. Паращич. – Харків : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2006. – С. 3.

² Сивкова Н. И. Формирование коммуникативной компетентности учащихся старших классов с тяжелыми нарушениями речи на уроках коррекционного лингвистического цикла [Электронный ресурс] / Сивкова Н. И. – Режим доступа : <http://www.uspu.ru/>. – Заголовок с экрана.

³ Калмыкова И. Р. Программы школьного курса риторики [Электронный ресурс] / И. Р. Калмыкова. – Режим доступа : http://www.iro.yar.ru/resource/distant/russian_language/program/slov/rt7.htm. – Заголовок с экрана.

⁴ Голуб Н. Б. Риторика у вищій школі : монографія / Н. Б. Голуб. – Черкаси : Брама-Україна, 2008. – С. 229. ; *Рузавин Г. И. Методологические проблемы аргументации* / Г. И. Рузавин. – М. : ИФРАН, 1997 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.philosophy.ru/iphras/library/ruzavin/ruzavin.htm>. – Заголовок с экрана.

⁵ Чувакин А. А. Некоторые проблемы исследования речеведения и риторики (к итогам Интернет-конференции) [Электронный ресурс] / Чувакин А. А. // Образовательный портал auditorium.ru. – Режим доступа : <http://www.asu.ru/search/documents/1767/>. – Заголовок с экрана.

⁶ Ладыженская Т. Роскошь или необходимость? : зачем нужна риторика [Электронный ресурс] / Таиса Ладыженская. – Режим доступа : <http://www.ug.ru/issues/?action=topic&toid=2025>. – Заголовок с экрана. ; *Ипполитова Н. А. Программа курса «Педагогическая риторика»* [Электронный ресурс] / Н. А. Ипполитова. – Режим доступа : http://www.curator.ru/pedagog/pro_ipo2.html. – Заголовок с экрана.

риторика має бути орієнтованою на «людину цілісну, що мислить, відчуває, діє, співчуває, турбується, є відповідальною, здатну передбачити наслідки своїх мовленнєво-комунікативних дій».¹ Зазначені ідеї вважаємо за доцільне втілювати в процесі викладання шкільної риторики, вибудовуючи діяльність за **принципом антропоцентричності та принципом аксіологізації** (Н. Голуб).

Серед численних дефініцій риторики звертаємо увагу на визначення, яке сформулював В. Аннушкін: «Риторика – класична наука про доцільне й доречне слово». Риторика, на думку вченого, «учить думати, виховує почуття слова, формує смак, встановлює цілісність світовідчуття ... веде до успіху кожного, хто замислюється над роллю та значенням мови у становленні суспільства та власної особистості».² Отже, риторика є потужним чинником формування особистості людини. Сучасному вчителю варто пам'ятати, що шкільна риторика має потужний виховний і розвивальний потенціал, і цей факт особливо важливий з огляду на особистість учнів, яка в шкільні роки проходить складний період формування і становлення. На нашу думку, у процесі вивчення риторики в загальноосвітній школі, мають реалізовуватися **принцип формування особистості через слово і принцип доречності слова**. Лише тоді всемогутнє Слово зможе виконати свою людинотворчу функцію.

Принцип формування особистості через слово співзвучний науковим розвідкам І. Кропивко, яка вважає риторичні знання основою й запорукою успішної діяльності людини в багатьох сферах, зокрема, професійних, а також у побутовому спілкуванні. Це, на думку автора, забезпечується низкою властивостей риторики як науки, серед яких виділяємо таку: «Риторика розвиває в людині особисті якості: культуру мислення, культуру мовлення, культуру поведінки, культуру спілкування».³ Отже, риторика має потужний розвивальний потенціал. Тому вважаємо за важливе у процесі вивчення риторики в школі реалізовувати **принцип розвивального впливу**.

Риторика, на думку О. Волкова, вивчає відношення думки до слова, безпосередньою має задачею прозове мовлення чи публічну аргументацію. Науковець висловлює твердження, що перед риторикою постають важливі суспільні завдання, першочергове з яких – «у вихованні ритора – гідного громадянина, компетентного в публічному мовленні».⁴ Наш досвід науково-експериментальної роботи засвідчив той факт, що рівень орієнтованості сучасних старшокласників (припускаємо, не лише старшокласників) на національні та громадянські цінності є достатньо низьким.⁵ Тому, переконані, у процесі вивчення шкільної риторики має реалізовуватися **принцип громадянського виховання учнів**.

Більшість фахівців пов'язують завдання риторики передовсім із продукуванням мовлення. На відміну від них, Ю. Рождественський у своїй праці «Теорія риторики» наголошує, що в сучасному суспільстві людина постійно стикається з великою кількістю різноманітних текстів, і тому серед першочергових

¹ Чувакин А. А. Риторическая составляющая филологического образования : от вуза к школе [Электронный ресурс] / Чувакин А. А. // Роль риторики и культуры речи в реализации приоритетных национальных проектов. – М. : МПГУ, 2008. – С. 369-371. – Режим доступа : http://www.asu.ru/univer_about/documents/1764/. – Заголовок с экрана.

² Волков А. А. Курс русской риторики [Электронный ресурс] / А . А. Волков. – Режим доступа : <http://juragrek.narod.ru/nlp/34.htm>. – Заголовок с экрана. – С. 1.

³ Кропивко І. В. Риторика : [навч. посібник] / І. В. Кропивко. – Дніпропетровськ : Пороги, 2003. – С. 4-5.

⁴ Волков А. А. Риторика [Электронный ресурс] / А . А. Волков. – Режим доступа : <http://lib.socio.msu.ru/1/library>. – Заголовок с экрана.

⁵ Ницета В.А. Методика проведення й результати моніторингу сформованості життєвої компетентності старшокласників / В.А. Ницета // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки : зб. наук. пр. / [редкол.: Т.І. Сущенко (голов. ред.) та ін.]. – Запоріжжя : [б. в.], 2008. – Вип. 52. – С. 212-218

завдань сучасної риторики визначає «...уміння швидко сприймати мовлення в усіх видах слова та здобувати потрібні смисли для прийняття оперативних рішень, не давати себе захопити, збити на діяльність, не вигідну собі й суспільству».¹ Погоджуємося з наведеним твердженням, адже десятирічний досвід роботи вчителем-словесником у школі переконливо доводить, що сучасні учні досить часто не уважні під час читання, не вміють слухати й чути одне одного не лише в навчальному процесі, а й у щоденному міжособистісному спілкуванні. Педагог, на нашу думку, має розвивати у школярів уміння й навички активного сприймання, виходячи з психологічної природи цього психічного процесу (маємо на увазі предметність, цілісність, узагальненість сприймання, аперцепцію). З огляду на зазначене, у навчанні риторики в школі виокремлюємо **принцип активного сприймання**.

Аналізуючи в книзі «Професійно орієнтована риторика» праці Френка Беттджера, О. Орлов звертає увагу на те, що автор стосовно мистецтва мовленнєвого спілкування висловлює тезу: «Розвивайте мистецтво задавати запитання... Навчіться користуватися найважливішим запитанням «Чому?»».² О. Волков називає запитання предтечею створення монологічної частини-відповіді, результатом якої є сполучення «так званих композиційно-мовленнєвих форм».³ Вважаємо наведені тези актуальними для формування риторичних умінь учнів, адже здатність ставити запитання є незамінною в конструктивному діалозі: запитання є свідченням уважності слухача; запитання вимагають відповіді, отже, спонукають співрозмовника до активного мислення та творення мовлення; без запитань неможлива дискусія, полеміка; запитання вважаємо ключем до розвитку комунікабельності як запоруки формування комунікативної компетентності. Організувати діяльність з опанування риторики в школі вважаємо доцільним за **принципом евристичності**, ядром якої є здатність формулювати запитання.

Характеризуючи публічне мовлення, Б. Бобильов⁴ зазначає, що одним із шляхів досягнення успіху промови, є надання їй комунікативності, що досягається завдяки установці на живе спілкування зі слухачами, розмовності промови, зоровому та голосовому контакту. У процесі викладання риторики в школі, на нашу думку, неабиякої ваги набуває саме живе спілкування, під час якого відбувається не лише голосовий, а й зоровий контакт. Цього можна досягнути, застосовуючи на уроках риторики інтерактивні методи навчання, а також різноманітні форми парної та групової роботи. Таким чином, відбудеться реалізація **принципу «живої» комунікативності**.

Проблему професійного розвитку особистості майбутніх учителів-словесників у процесі риторичної освіти досліджувала З. Курцева. Ґрунтуючись на тезі Д. Лихачова про те, що мова людини є точним показником її людських якостей і культури, З. Курцева наголошує, що в процесі риторичної освіти набувається досвід успішної мовленнєвої поведінки, яка складається з мовленнєвих вчинків. Мовленнєвий вчинок – «це навмисно створене висловлювання, яке віддзеркалює моральну позицію комуніканта, мета якого – впливати на адресата в кризовій

¹ *Рождественский Ю. В.* Теория риторики : [учебное пособие для вузов] / Ю. В. Рождественский. – [под. ред. Аннушкина В. И.]. – М : Флинта: Наука, 2005. – С. 4

² *Орлов О. М.* Профессионально ориентированная риторика [Электронный ресурс] / О. М. Орлов. – Режим доступа : <http://www.seun.ru/books/Books/KaFFiP/Metod/orlov02/1.1.htm>. – Заголовок с экрана.

³ *Волков А. А.* Курс русской риторики [Электронный ресурс] / А. А. Волков. – Режим доступа : <http://juragrek.narod.ru/nlp/34.htm>. – Заголовок с экрана. – С. 11.

⁴ *Бобылев Б. Г.* Практикум по риторике : метод. пособие / Б. Г. Бобылев. – Орел : ОрелГТУ, 2002. – С. 5.

ситуації спілкування».¹ На наш погляд, така позиція доречна в процесі організації роботи щодо вивчення риторики в школі за **принципом «мовленнєвого вчинку»**. Учні, здобуваючи риторичну освіту, мають навчитися серйозно ставитися до слова, до власних висловлювань як до мовленнєвої дії, яка отримує мовленнєву дію у відповідь, може викликати зворотну дію чи протидію.

Програми шкільного курсу риторики розробила І. Калмикова. Автор наголошує, що викладати риторику учням загальноосвітніх шкіл необхідно за допомогою комунікативних методів, уподібнюючи процес навчання процесу комунікації («процес навчання є моделлю процесу спілкування»). І. Калмикова² запропонувала низку принципів, продиктованих окресленим підходом, серед яких окремо виділяємо **принцип новизни**. Реалізація цього принципу передбачає: новизну у змісті матеріалу, постійну зміну проблем обговорення на уроках; новизну форм організації навчання, видів, методів і прийомів роботи; новизну мовленнєвих партнерів (утворення нових пар, груп); новизну технічних засобів навчання та ілюстративної наочності. Упровадження елементів новизни пробуджує інтерес до навчання, забезпечує гнучкість і динамічність мовленнєвих умінь і навичок учнів.

Окремо наголошуємо, що у процесі вивчення риторики в школі має бути реалізовано **принцип духовного становлення особистості**, у результаті чого завдяки спеціально організованому педагогічному впливу в учнів формуватиметься духовність як «ціннісний вимір буття внутрішнього та зовнішнього в їх єдності, його співвіднесеність з вічністю, а не повсякденністю, з устремлінням до Істини, Добра, Краси, з творчістю та свободою».³ У зазначеному сенсі поділяємо думку Г. Сагач, яка наголошувала, що «формування духовної особистості із розвиненими креативними якостями – вища мета педагогіки та суміжних гуманітарних наук, зокрема риторики».⁴ Саме духовність, на переконання Л. Скуратівського, слугує чинником формування риторичної культури особистості, а всі напрями формування у школярів духовності «тією чи іншою мірою можуть і повинні реалізовуватися на уроках української мови та літератури».⁵

Отже, нами окреслено п'ятнадцять специфічних принципів шкільної риторики. Комплексна взаємодія цих принципів в умовах навчального процесу в загальноосвітній школі матиме результатом сформованість в учнів **риторичної компетентності**,⁶ що схематично зображено на рисунку 1.

Дидактична взаємодія специфічних принципів шкільної риторики зумовлена тим, що формування риторичної компетентності учнів під час здобуття риторичної освіти відбуватиметься в умовах навчально-виховного процесу загальноосвітніх шкіл. Таким чином, варто звертати увагу на те, що на процес формування риторичної компетентності школярів також впливатимуть: загальні закономірності

¹ Курцева З. И. Профессиональное развитие личности в системе риторического образования [Электронный ресурс] / З. И. Курцева. – Режим доступа : http://www.school2100.ru/arch_mag_stat/magst_06-08_09.pdf. – Заголовок с экрана.

² Калмыкова И. Р. Программы школьного курса риторики [Электронный ресурс] / И. Р. Калмыкова. – Режим доступа : http://www.iro.yar.ru/resource/distant/russian_language/program/slov/rt7.htm. – Заголовок с экрана.

³ Зайченко І. В. Уроки формування духовності особистості / І. В. Зайченко // Реабілітаційна педагогіка на рубежі ХХІ століття : наук.-метод. зб. : у 2 ч. / [ред. рада Доній В. М., Несен Г. М., Єрмаков І. Г. та ін.]. – К. : ІЗМН, 1998. – Ч.1. – С. 109.

⁴ Сагач Г. М. Формування духовної особистості засобами благодатного слова / Г. М. Сагач // Школа життєтворчості особистості : наук.-метод. зб. / [ред. кол.: В. М. Доній (голова), Г. М. Несен (заст. голови), І. Г. Єрмаков (наук. ред.) та ін.]; за ред. І. Г. Єрмакова. – К. : ІСДО, 1995. – С. 203.

⁵ Скуратівський Л. Проблеми практичної риторики в сучасному курсі української мови / Леонід Скуратівський // Українська мова і література в школі. – 2005. – № 8. – С. 24.

⁶ Ницета В. Риторична компетентність учнів загальноосвітніх шкіл як педагогічна проблема / В. Ницета // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (педагогічні науки) : [частина II]. Листопад, 2010. – № 22 (209). – С. 93-98.

навчання; реалізація загально- й частково дидактичних (методичних) принципів; подолання внутрішніх і зовнішніх суперечностей процесу навчання; добір педагогами оптимальних методів, прийомів, форм і засобів навчання тощо. Вивчення риторики в загальноосвітній школі цілком і повністю підпорядковується категоріальній базі дидактики як теорії навчання, і саме цей факт зумовлює дидактичну взаємодію специфічних принципів шкільної риторики.

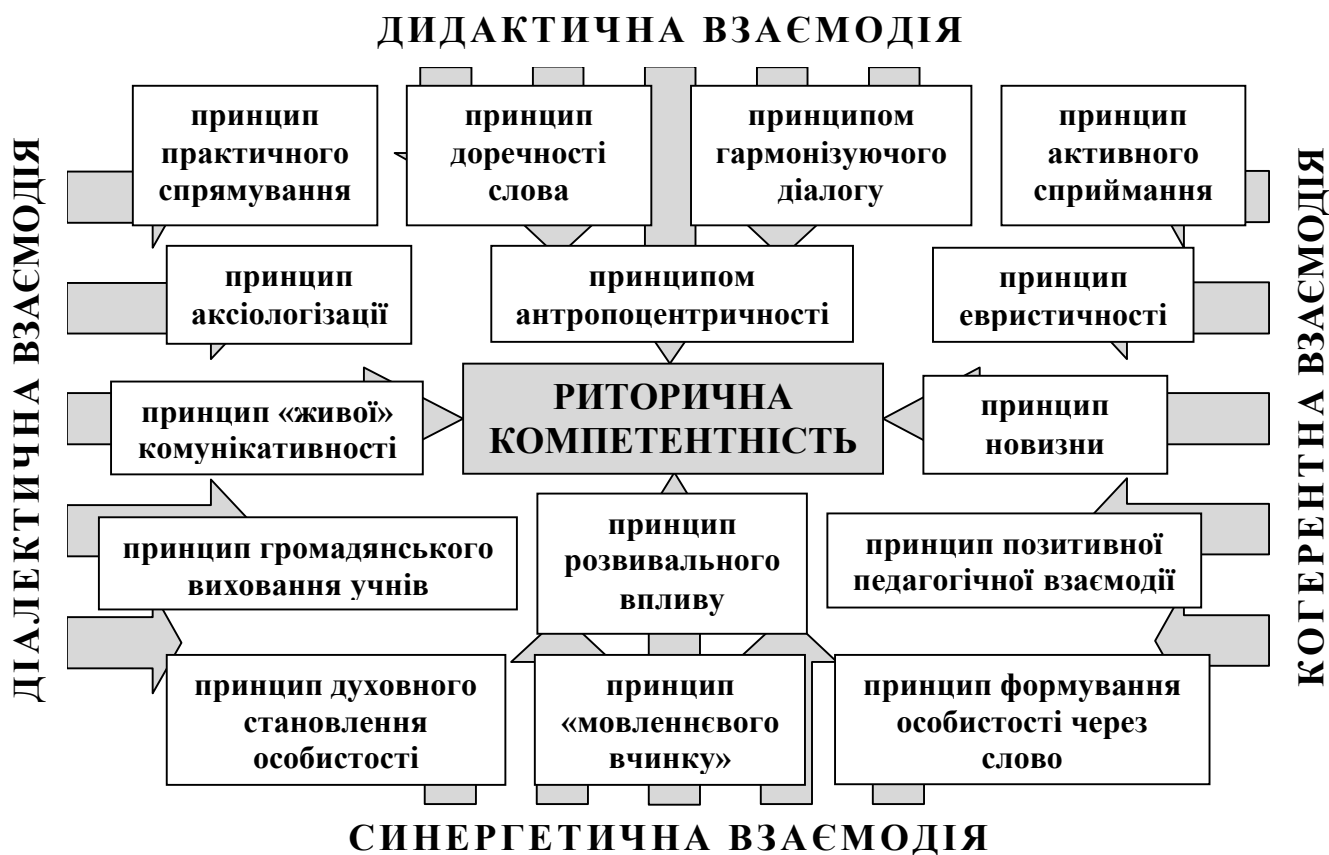

Рис. 1. Комплексна взаємодія принципів шкільної риторики

Вдаючись до характеристики діалектичної взаємодії принципів шкільної риторики, зауважимо, що не протиставляємо діалектику дидактиці й синергетиці (не вважаємо синергетику й дидактику метафізичними та догматичними науками). Формування в учнів риторичної компетентності вважаємо за доцільне досліджувати з погляду теорії стійкого розвитку (В. Мантатов) – як творчу еволюцію особистості школяра як системи в умовах навчального процесу як системи. При цьому особистість учня варто розглядати як сукупність компонентів, між якими існують зв'язки протилежності та динамічної рівноваги. Реалізація визначених принципів шкільної риторики в **діалектичній взаємодії** (за законами діалектики) дозволить підкреслити самоорганізованість і гармонійні внутрішні зв'язки компонентів особистості учнів, тобто рівновагу між ними, що в результаті цілеспрямованої діяльності призведе до їх стійкого розвитку, до узгодженості та спрямованості якісних змін.

Відповідно до положень сучасної науки, синергетика виявляє та використовує загальні закономірності в різних галузях, тому є міждисциплінарним напрямом (Г. Хакен). Синергетичний підхід розроблено також у гуманітарних науках, зокрема, у педагогіці. Синергетичний підхід у шкільній риториці тлумачимо таким чином. Між компонентами особистості учнів існують позитивні зворотні зв'язки (між емоційною та вольовою сферами, між орієнтованістю на різні групи цінностей, між

«Я-актуальним» і «Я-динамічним» тощо), у такому випадку особистість переживає етап самоорганізації. **Синергетична взаємодія** принципів шкільної риторики у процесі риторичної освіти допоможе особистості вступити в етап самоорганізації, у результаті чого з'явиться нова властивість – риторична компетентність, яка притаманна цілісній особистості як системи і не властива окремим компонентам цієї системи.

У процесі вивчення шкільної риторики реалізація її принципів відбуватиметься узгоджено, при цьому кореляція дії окремих принципів може бути як позитивною, так і негативною. Автокореляція може відбутися, якщо домінування в реалізації окремих принципів відбуватиметься зі зрушенням у часі. **Когерентна взаємодія** принципів шкільної риторики призведе до їх автокореляції (скорельованості), у результаті чого позитивний вплив від реалізації одних принципів підсилюватиметься впливом від реалізації інших принципів.

Отже, на наше глибоке переконання, шкільна риторика як систематичний чи елективний курс має бути рекомендована для вивчення в усіх загальноосвітніх школах України. Комплексна взаємодія специфічних принципів шкільної риторики у процесі їх цілеспрямованої реалізації стане запорукою формування у школярів риторичної компетентності. Це вимога часу.

Перспективи подальших розвідок вбачаємо в розробці конкретного змісту реалізації окремих принципів, а також методології шкільної риторики.

Ницета В. Принципи вивчення риторики в загальноосвітній школі / Володимир Ницета // Українська мова і література в школі. – 2011. – № 1. – С. 16-20.